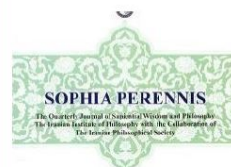

Journal WebSITE

SOPHIA PERENNIS

VOLUME 22, ISSUE 48

Vol. 22, Number 4, Summer and Winter 2025, 177-200

E-ISSN: 6140-2676

The Manifestation of Ibn Arabi's Theory of the Perfect Human in Contemporary Arabic Fiction (A Case Study of the Novels Mount Qaf & Small Death)

Research Article

Pirani Shall, Ali¹ | Izadi, Zahra² | Bigdeli, Azam³

1. Associate Professor of Arabic language and literature, Faculty of Literature and Humanities, Kharazmi University, Karaj, Iran, (pirani@khu.ac.ir)
2. Corresponding Author, Ph.D. Candidate of Arabic language and literature, Faculty of Literature and Humanities, Kharazmi University, Karaj, Iran, (std_zahraIzadi@khu.ac.ir)
3. Ph.D. Graduated of Arabic language and literature, University of Tehran, Iran. (azambigdeli079@gmail.com).

ABSTRACT

The theory of the Perfect Human (al-Insan al-Kamil) constitutes one of the most fundamental concepts in Ibn Arabi's thought and has served as a cornerstone for the development of Arabic mystical narratives. Examining literary works that engage with Ibn Arabi's life and doctrines not only reveals the narrative techniques employed to embed mystical concepts and Sufi teachings within literary forms but also offers readers an accessible pathway to grasp abstract mystical ideas. Accordingly, this study adopts a descriptive-analytical approach to investigate key tenets of the Perfect Human theory—such as the descending and ascending arcs (qaws al-nuzūl wa al-su'ūd) and the creative Feminine Principle (al-tanith al-khallaq)—as manifested in the novels *Mount Qaf* and *Small Death*. The findings indicate that *Mount Qaf* portrays the Perfect Human through themes such as the Divine Names and conceptual metaphors like the library and the descending arc. In contrast, *Small Death* frames its narrative as the protagonist's journey, depicting Ibn Arabi's quest to identify his spiritual supports (awtād) and his efforts to complete the ascending arc in order to attain the station of the spiritual Pole (Qutb).

Keywords: Ibn Arabi, Perfect Human, Arabic novel, *Mount Qaf*, *Small Death*.

Received: 2025/12/01 - Received in revised form: 2025/12/30 - Accepted: 2026/02/03 - Published online: 2026/05/15

□ Pirani Shall, Ali; Izadi, Zahra; Bigdeli, Azam (2025). The Manifestation of Ibn Arabi's Theory of the Perfect Human in Contemporary Arabic Fiction (A Case Study of the Novels *Mount Qaf* & *Small Death*), *Journal of Philosophical Sophia Perennis*, 48 (2), 177-200.

Doi: <https://doi.org/10.22034/iw.2026.556028.1856>

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

Extended Abstract

Introduction

Arabic literature has long provided a fertile ground for the manifestation of the ideas of the “Greatest Master,” Muḥyi al-Dīn Ibn Arabi. Among its various forms, Arabic novels have played a significant role in introducing the thought of this foundational figure of Islamic mysticism to broader audiences by incorporating elements of his theoretical framework. Creative imagination constitutes a shared dimension between literature and Ibn Arabi’s mystical worldview, and it has served as the underlying motif for many narratives associated with this influential Islamic thinker. In addition, concepts such as the arc of descent and the arc of ascent—both of which play a crucial role in structuring the doctrine of the Perfect Human (al-Insan al-Kāmil) in Ibn Arabi’s thought—have appeared prominently in mystical narratives, particularly in works that draw upon or parallel the biographical trajectory of Ibn Arabi. The composition of the two novels *Mount Qaf & Small Death* represents part of the efforts undertaken by Arab writers to interpret and celebrate the intellectual and spiritual stature of Ibn Arabi. The success of these novels in attracting readers is evident in the literary recognition they have received. *A Small Death*, which won the 2017 International Prize for Arabic Fiction (Arabic Booker Prize), exemplifies the growing interest among contemporary generations in understanding this prominent figure and his intellectual legacy. Furthermore, Ibn Arabi’s ontological discussions—particularly regarding creation and his perspective on women—have drawn attention to the notion of creative femininity (al-tanith al-khallaq) within literary discourse. The importance of engaging with Ibn Arabi’s ideas as a major theorist of Islamic mysticism becomes more evident when considered alongside the efforts of Western philosophers and scholars in fields such as ontology, epistemology, and phenomenology—disciplines that likewise address themes such as imagination, the nature of existence, and the problem of knowledge and consciousness. Consequently, examining literary works that reflect the life and theories of Ibn Arabi not only reveals the narrative techniques through which mystical concepts and Sufi teachings are incorporated into literary storytelling, but also offers an effective means for conveying the abstract notions of mysticism to broader audiences. Accordingly, the present study adopts a descriptive-analytical approach in order to examine teachings related to the doctrine of the Perfect Human, the arcs of descent and ascent, and the concept of creative femininity through an analysis of the two novels *Mount Qaf & Small Death*.

Conclusion

Both *Mount Qaf & Small Death* chronicle the life of Ibn Arabi. However, a notable distinction between these narratives lies in the authors' approach to the theory of the Perfect Human. Given that this theory can be examined through both a descending and an ascending arc, each novel focuses on a specific aspect. *Mount Qaf* primarily addresses the descending arc of creation, while *Small Death* centers on the ascending and developmental arc of humanity. In essence, these two novels complement each other, collectively enabling the representation of the cyclical system of human perfection as posited by the theory of the Perfect Human. The authors of both novels portray Ibn Arabi as the protagonist—a hero who embodies the Perfect Human, thereby illustrating the stages of this theory

through the lens of his own life experiences. Both novels employ linguistic and literary techniques, such as conceptual metaphor and the hero's journey, to articulate mystical themes Mount Qaf, utilizing the conceptual metaphor «God's Throne is a library», effectively frames concepts related to the creation of beings and humanity through terms like «word, inkwell, pen, and tablet». Conversely, *Small Death*, by emphasizing the narrative trope of the journey, portrays Ibn Arabi as a hero who successfully achieves self-realization and spiritual perfection. It is worth noting that the characteristic of creative femininity (*al-tanith al-khallaq*) is manifested in the character of Nizam, the daughter of Shaykh Zahir al-Isfahani, who facilitates Ibn Arabi's journey of self-discovery. Broadly, contemporary literature and novels can serve as valuable platforms for expressing and applying ancient mystical theories, including that of the Perfect Human.

References

- The Holy Qur'an.
Nahj al Balaghah.
- Abbasi, F. (2015). An Examination of Interpretations of the Verse of Qaf from Mystical, Narrative, and Mythological Perspectives. *Qur'anic Studies*, 6 (23), 9–22 [In Persian].
- Abboudi, H. (1990). *Mujam al Hadarat al Samiyyah*, 2nd ed. Tripoli: Gyrus Press. [In Arabic].
- Abu Zayd, N. H. (2011). *Thus Spoke Ibn Arabi*. Translated by E. M. Khalkhali. Tehran: Niloufar [In Persian].
- Afifi, A. (2001). *A Commentary on the Fusus al Hikam*. Translated by H. Nasrollah. Tehran: Elham [In Persian].
- Allameh Falsafi, A. (2020). *Ibn Arabi*. Tehran: Fararavanshenasi [In Persian].
- Alwan, M. H. (2016). *A Small Death*. Beirut: Dar al Saqi. [In Arabic].
- Alwan, M. H. (2019). *The Insignificance of Death*. Translated by A.h Allahyari. 4th ed. Tehran: Mola [In Persian].
- Asaberger, A. (2019). *Applied Discourse Analysis*. Translated by H. Payandeh. 2nd ed. Tehran: Morvarid [In Persian].
- Asvadi, A, and Izadi, Z (2021). A Study of the Ruler Archetype in *Little Death* Based on Pearson-Maar Theory. *Arabic Literature*, 13 (4), 1–15 [In Persian].
- Bavanpouri, M. Ghaybi, A, Hajizadeh, M and Parvini, Kh (2020). Nonverbal Communication in Mohammed Hassan Alwan's Novel *a Small Death*: A Semiological Study. *Research in the Arabic Language*, 12 (23), 109–124 [In Arabic].
- Ben Arafa, A. (2002). *Mount Qaf*. Morocco: Okrach Press. [In Arabic].
- Charteris Black, J. (2019). *Critical Metaphor Analysis*. Translated by Yekta Panahpour. Qom: Logos [In Persian].
- Chittick, W. C. (2015). *Ibn Arabi: Heir to the Prophets*. Translated by Q. Kouhdar. Tehran: Namek [In Persian].
- Chittick, W. (2005). *The Imaginal Worlds*. Translated by Q. Kakaei. Tehran: Hermes [In Persian].
- Corbin, H. (1979). *The Earth of the Celestial Realm and the Resurrection Body: From Mazdean Iran to Shi'ite Iran*. Translated by S. Z. Dehshiri. Tehran: Iranian Center for the Study of Cultures [In Persian].

- Halabi, A. A. (2004). *Manifestations of Mysticism: Portraits of Mystics*. Tehran: Qatreh [In Persian].
- Ibn Arabi, M. (1984). *Al Futuḥat al Makkiyyah*. Edited by O.Yahya. 2nd ed. Beirut: Dar Sadir [In Arabic].
- Ibn Arabi, M. (1912). *Al Tadbirat al Ilahiyyah*. Leiden, Netherlands: Brill [In Arabic].
- Ibn Arabi, M. (2001). *Tafsir Ibn Arabi*. Beirut: Dar Ihya al Turath al Arabi [In Arabic].
- Ibn Arabi, M. (1980). *Fusus al Ḥikam*. Commentaries by A. A. Afifi. 2nd ed. Beirut: Dar al Kitab al Arabi [In Arabic].
- Izutsu, T. (1984). *Sufism and Taoism*. Berkely: University of California Press.
- Jahangiri, M. (2011). *Muhyi al Din Ibn Arabi: The Prominent Figure of Islamic Mysticism*. Tehran: University of Tehran Press [In Persian].
- Jili, A. (2013). *Al Insan al Kamil fi Marifat al Awakhir wa al Awael*. Translated by A. H. Amoli. Qom: Ayat e Eshraq [In Persian].
- Al Kashani, A. (1992). *Sufi Terminology*. Edited by A.A. Shahin. Cairo: Dar al Manar. [In Arabic].
- Motahhari, M. (2022). *The Perfect Human*. Tehran: Sadra [In Persian].
- Al Mousawi, A. F. A. (2020). The Semiotics of the Title in the Mystical Novel: The Novels of Abd al Ilah Ben Arafa as a Model. *Al Ameen*, 9 (3), 139–174. [In Arabic].
- Mirghasemi Mehrno, S. (2013). *A Comparative Study of the Concept of Creation in the Mysticism of IbnArabi and Zoroastrianism*. Master's Thesis, University of Mohaghegh Ardabili [In Persian].
- Nasafi, A. (2007). *Collected Treatises of the Book al Insan al Kamil*. Edited by M. J. Hèrle. Translated by Z. Dehshiri. 8th ed. Tehran: Turi [In Persian].
- Nasr, S. H. (2005). *Three Muslim Sages*. 3rd ed. Tehran: Sherkat e Sahami ye Ketab haye Jibi [In Persian].
- Qaemi Nia, A. (2022). *Conceptual Metaphors and Qur'anic Spaces*. Tehran: Institute for Culture and Islamic Thought Publications.
- Qaemi Nia, A. (2020). *Semantics 2*. Qom: Research Institute of the Seminary and University.
- Al Qushayri, A. (2012). *Al Risalah al Qushayriyyah*. Translated by A. H. b. A. Othmani. Edited by M. Mohabbati. Tehran: Hermes.
- Al Qushayri, A. *ibn Hawazin* (n.d.). *Laṭa'if al Isharat*. Egypt: The Egyptian General Book Organization. [In Arabic].
- Qaysari, M. D. (2011). *Commentary on Fuṣuṣ al Ḥikam*. Tehran: Scientific and Cultural Publications [In Persian].
- Sattari, J. (1995). *Sufi Love*. Tehran: Markaz [In Persian].
- Saadati, S. (2020). The Perfect Man in Arabic and Persian Mystical Literature up to the Era of Hafez. *Mysticism in Persian Literature*, 11 (43), 68–90 [In Persian].
- Sharif, Z. (2015). The Status of Women in the Arc of Descent and the Arc of Ascent from the Perspective of IbnArabi. *Islamic Studies of Women and Family*, 2 (1), 115–129 [In Persian].
- Shabanzadeh, M, and Alipour, E. (2016). From Myth to Mysticism: An Examination of the Evolution of the Semantic Functions of Qaf. *Studies in Mystical Literature*, 10 (1), 77–100 [In Persian].
- Zarrinkoub, A. (2003). *The Value of the Sufi Heritage*. Tehran: Amir Kabir Publications [In Persian].
- Zamani, M. (2012). The Position of the Tablet and the Pen in the Mystical Cosmology of IbnArabi and Attar of Nishapur. *Research in Persian Language and Literature*, 10 (25), 113–131 [In Persian].

وب سایت مجله

دوفصلنامه علمی جاویدان خرد

دوره ۲۲ - شماره دوم - پیاپی ۴۸

شابای الکترونیکی: ۶۱۴۰-۲۶۷۶

تجلی نظریه انسان کامل ابن عربی در رمان معاصر عربی (مطالعه موردی رمان جبل قاف و موت صغیر)

علی پیرانی شال^۱ | زهرا ایزدی^۲ | اعظم بیگدلی^۳

۱. دانشیار زبان و ادبیات عربی دانشگاه خوارزمی، کرج، ایران. (pirani@khu.ac.ir)

۲. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات عربی دانشگاه خوارزمی، کرج، ایران. (نوینسندة مسئول) (td_zahrazadi@khu.ac.ir)

۳. دانش آموخته دکتری زبان و ادبیات عربی دانشگاه تهران، ایران. (azambigdeli079@gmail.com)

علمی - پژوهشی

چکیده

نظریه انسان کامل یکی از اساسی‌ترین موضوعات در اندیشه ابن عربی محسوب می‌شود و بن‌مایه شکل‌گیری داستان‌های عرفانی عربی بوده است. بررسی آثار ادبی ناظر به زندگی و نظریات ابن عربی، علاوه بر آشکار کردن تکنیک‌های به کارگیری مفاهیم عرفانی و آموزه‌های تصوف در قالب داستان و در حوزه ادبیات، نوعی روش را برای فراگیری مفاهیم انتزاعی عرفانی برای مخاطبان فراهم می‌سازد. بنابراین، جستار حاضر با رویکرد توصیفی-تحلیلی و با هدف بررسی آموزه‌های مرتبط با نظریه انسان کامل همچون قوس نزول و صعود و تأنیث خلاق، به واکاوی دورمان جبل قاف و موت صغیر پرداخته است. نتایج نشان می‌دهد که رمان جبل قاف با طرح موضوعاتی چون اسماء الهی و استعاره مفهومی کتابخانه و قوس نزولی، انسان کامل را به تصویر کشیده است. در حالی که رمان موت صغیر در قالب سفر قهرمان به ماجرای تلاش‌های ابن عربی در راه یافتن اوتاد خود توجه داشته و به تلاش او در تکمیل قوس صعود برای رسیدن به مقام قطبیت پرداخته است.

کلیدواژه‌ها: ابن عربی، انسان کامل، رمان عربی، جبل قاف، موت صغیر.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۱۰ - تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۱۰/۰۹ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۱۴ - تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۰۲/۲۵

□ پیرانی شال، علی؛ ایزدی، زهرا، بیگدلی، اعظم (۱۴۰۴) تجلی نظریه انسان کامل ابن عربی در رمان معاصر عربی (مطالعه موردی رمان جبل قاف و موت صغیر)، جاویدان خرد، ۴۸ (۲)، ۱۷۷ - ۲۰۰.

Doi: <https://doi.org/10.22034/iw.2026.556028.1856>

This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0
<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

۱. مقدمه

۱-۱. بیان مسئله

ادبیات عربی از دیرباز مجالی برای تجلی اندیشه‌های شیخ اکبر، محی‌الدین ابن عربی بوده است. در این میان رمان‌های عربی با به‌کار بردن نظریات او سهم مهمی در شناساندن اندیشه‌های پدر تصوف و عرفان اسلامی برای مخاطبان خویش داشته‌اند. تخیل خلاق، وجه مشترک ادبیات و عرفان ابن عربی است که بن‌مایه بسیاری از داستان‌های مرتبط با این چهره تأثیرگذار اسلامی را تشکیل داده است. همچنین اصطلاحاتی چون قوس نزول و صعود که نقش مهمی را در مفصل بندی نظریه انسان کامل در اندیشه ابن عربی دارند، در داستان‌های عرفانی به ویژه مواردی که بر زندگی‌نامه ابن عربی منطبق است، نمایان شده است. نگارش دورمان جبل قاف و موت صغیر، که اولی بر قوس نزولی نظریه انسان کامل اشاره دارد و دومی بیانگر قوس صعودی این نظریه است، گوشه‌ای از تلاش‌های نویسندگان عرب در تبیین و نکوداشت مقام ابن عربی است. موفقیت این رمان‌ها در جلب مخاطب را می‌توان در جوایزی که به آنها اختصاص یافته مشاهده کرد. موت صغیر با دریافت بوکر ۲۰۱۷ در جهان عرب، نمونه‌ای از اقبال نسل‌های جدید برای فهم این شخصیت بزرگ و اندیشه‌های او است. همچنین مباحث هستی‌شناسی ابن عربی به ویژه در زمینه آفرینش و نوع نگاه او به زن، توجه به آموزه تأیث خلاق را در ادبیات مطرح ساخته است.

نظریه انسان کامل یکی از مرکزی‌ترین موضوعات در اندیشه ابن عربی محسوب می‌شود که مقدمات نظری مرتبط با آن، بن‌مایه شکل‌گیری داستان‌های عرفانی عربی بوده است. ضرورت و اهمیت پرداختن به اندیشه‌های ابن عربی به عنوان یک نظریه پرداز حوزه عرفان اسلامی زمانی آشکار می‌شود که تلاش‌های دانشمندان و فیلسوفان غربی در حوزه‌های هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی و پدیدارشناسی مورد توجه قرار گیرد. تلاش‌هایی که مواردی چون تخیل، وجودشناسی و مسئله شناخت و آگاهی را هدف قرار داده‌اند. بنابراین، بررسی آثار ادبی ناظر به زندگی و نظریات ابن عربی، علاوه بر آشکارکردن تکنیک‌های به‌کارگیری مفاهیم عرفانی و آموزه‌های تصوف در قالب داستان و در حوزه ادبیات، نوعی روش را برای تعلیم و فراگیری مفاهیم انتزاعی عرفان برای مخاطبان فراهم می‌سازد. بنابراین، جستار حاضر با رویکرد توصیفی-تحلیلی و با هدف بررسی آموزه‌های مرتبط با نظریه انسان کامل، قوس نزول و صعود و تأیث خلاق، به واکاوی دورمان جبل قاف و موت صغیر پرداخته است و به دنبال پاسخ به سوال زیر است:

چگونه مفاهیم مرتبط با نظریه انسان کامل در رمان‌های جبل قاف و موت صغیر به کار رفته است؟

۲-۱. پیشینه

پژوهش‌های زیادی درباره هر دو رمان به صورت مجزا صورت گرفته که در ادامه به برخی از آنها اشاره می‌شود:

جمال طالبی قره قشلاقی (۲۰۲۲)، در مقاله ای با عنوان «واکاوی رویکرد دینی و نمادگرایی عرفانی در رمان جبل قاف از عبد الاله بن عرفه»، به نمادهای عرفانی موجود در رمان جبل قاف پرداخته است. همچنین این نویسنده در همان سال در مقاله «تجلیات تصویف المکان فی روایة جبل قاف لعبد الاله بن عرفه علی ضوء آراء محی الدین بن عربی»، درباره کارکرد فضای عرفانی موجود در رمان جبل قاف پژوهش کرده است.

محمد الحویشی و حمید سویب (۲۰۲۰)، در رساله کارشناسی ارشد خود با عنوان «تجلیات العرفانیة والمقامات الصوفیة فی روایة جبل قاف لعبد الاله بن عرفه أنموذجاً»، به بررسی جلوه‌های عرفان ابن عربی به ویژه مقامات عرفانی در این رمان پرداخته‌اند.

عبد الستار الحاج حامد (۲۰۱۹)، در مقاله «ابن عربی فی روایتین العربیة والترکیة دراسة مقارنة بین روایتی جبل قاف وزدیار الأندلسی»، به بررسی تطبیقی دو رمان عربی و ترکی با موضوع ابن عربی پرداخته است.

عباس فاضل عبدالله الموسوی (۲۰۲۰)، در مقاله «سیمیائیة العنوان فی الروایة العرفانیة؛ روایات عبدالاله بن عرفه أنموذجاً»، به نشانه‌شناسی عناوین آثار بن‌عرفه از جمله رمان جبل قاف پرداخته است. عبدالرشید همیسی (۲۰۱۸)، در رساله دکتری خود با عنوان «حضور التصوف فی الخطاب الروایی العربی المعاصر»، به بررسی چند رمان عرفانی از جمله جبل قاف در ادبیات عربی پرداخته که بیشتر نمادهای عرفانی موجود در این رمان را مدنظر داشته است.

همچنین درباره رمان موت صغیر نیز پژوهش‌های متعددی صورت گرفته است که در ادامه به برخی از آنها اشاره می‌شود:

شیخة عبدالله سعید الزعابی (۲۰۲۳)، در مقاله «بنیة المتخیل فی روایة موت صغیر لمحمد حسن علوان»، به کارکرد تخیل ادبی در شکل‌گیری ساختار این رمان پرداخته است.

سمیة تیشة (۲۰۲۳)، در مقاله «توظیف التراث فی روایة موت صغیر»، پیشینه‌های فرهنگی و تاریخی رمان موت صغیر را بررسی کرده است.

طاهره حیدری (۲۰۲۳)، در مقاله «توظیف التاریخ فی روایة موت صغیر لمحمد حسن علوان»، به نقش تاریخ در شکل‌گیری پیرنگ داستان اشاره کرده است.

مسعود باوان پوری و همکاران (۲۰۲۰)، در مقاله «الاتصال غیراللفظی فی روایة موت صغیر لمحمد حسن علوان دراسة سیمپولوجیة»، این رمان را از منظر نشانه‌شناسی مورد بررسی قرار داده‌اند. با توجه به موارد ذکر شده، تاکنون تحقیق مستقلی که به بررسی تطبیقی این دو رمان پردازد و آنها را با توجه به نظرات ابن عربی واکاوی کند، انجام نشده است.

۳-۱. معرفی نویسندگان دو رمان

عبد الإله بنعرفه، نویسنده رمان جبل قاف (۲۰۰۲)، رمان‌نویس مراکشی و پژوهشگر حوزه‌های زبان‌شناسی، تصوف و اندیشه اسلامی است که دکترای زبان‌شناسی خود را از دانشگاه سوربن پاریس دریافت کرده است. او تاکنون آثار متعددی به رشته تحریر درآورده است از جمله رمان‌های او می‌توان به خنائة الر الرحمة (۲۰۱۸)، الجنید: ألم المعرفة (۲۰۱۶)، طوق سر المحبة: سيرة العشق عند ابن حزم (۲۰۱۴)، یاسین قلب الخلافة (۲۰۱۳)، ابن الخطیب فی روضة طه (۲۰۱۲)، طواسین غزالی (۲۰۱۱)، بلاد صاد (۲۰۰۷)، بحر نون أو رحلة البحث عن الجزيرة الأطلسية (۲۰۰۷) اشاره کرد (الموسوی، ۲۰۲۰، ص. ۱۴۳). در مقابل رمان موت صغیر توسط محمد حسن علوان نویسنده عربستانی به نگارش درآمده است. او تحصیلات عالی خود را در دانشگاه کارلتون تا مرحله دکتری و در رشته بازاریابی و مدیریت کسب و کار بین‌المللی ادامه داد و در کنار اشتغال در حوزه مدیریت، به کار داستان‌نویسی نیز پرداخت. وی با روزنامه‌های مشهور الشرق، الوطن، نیویورک تایمز و گاردین همکاری کرده است که حاصل این همکاری‌ها نگارش بیش از ۳۰۰ مقاله بوده است. از میان پنج رمانی که علوان نوشته است، دو عنوان از سایر رمان‌ها مهم‌تر هستند؛ دلیل این امر هم نامزدی جایزه بوکر برای القندس (۲۰۱۳) و دریافت جایزه بوکر برای موت صغیر (۲۰۱۷) است. این رمان که زندگینامه محیی‌الدین ابن عربی را روایت می‌کند، با عنوان گاه ناچیزی مرگ به فارسی ترجمه شده است (باوان پوری و همکاران، ۲۰۲۰، ص. ۱۱۳). از دیگر آثار این نویسنده می‌توان به رمان‌های سقف الکفاية (۲۰۰۲)، صوفیا (۲۰۰۴)، طوق الطهارة (۲۰۰۷) و جرما الترجمان (۲۰۲۰) و کتاب الرّحیل نظریاته والعوامل المؤثرة فيه (۲۰۱۴) اشاره کرد.

۲. نظریه انسان کامل

از مجموع تحقیقات و کاوش‌های صورت گرفته در متون عرفانی روشن می‌شود که مباحث مربوط به انسان‌شناسی و مقام انسان از جمله محورهای مهم و چالشی عرفا به شمار می‌روند؛ به طوری که در آثار عرفای اسلامی، مطالب بسیار ارزشمندی در باب انسانی که جامع همه اسماء و صفات الهی و مظهر تام خداوند است، عنوان شده است که در این میان می‌توان به نظرات ابن عربی، حلاج، ترمذی و عطار

نیشابوری اشاره کرد. اما اصطلاح عمیق و پرجاذبه انسان کامل اولین بار در قرن هفتم هجری از سوی عارف نامدار این قرن یعنی محی الدین ابن عربی، به کار برده شد و پیش از این عارف، اگرچه مباحث و مسائل مربوط به انسان کامل در عرفان اسلامی وجود داشت، اما از چنین لفظی استفاده نمی شد.

محی الدین ابن عربی (۵۶۰-۶۳۸ ق)، معروف به شیخ اکبر اندیشمند عارف و صوفی بزرگ جهان است که برخی او را، پدر وحدت وجود اسلامی دانسته اند (ستاری، ۱۳۷۴، ص. ۲۲۵). او در مرسیه اسپانیا متولد شد. پدرش برای ابو عبد الله محمد ابن سعد ابن مردنیش والی شهر کار می کرد (چیتیک، ۱۳۹۴، ص. ۲۰). بنابراین از موقعیت اجتماعی برجسته ای برخوردار بوده است و این موضوع در شکل گیری شخصیت علمی ایشان مؤثر واقع شده است. از نظر خانوادگی نیز نسب او به حاتم طایی می رسد. منش رفتاری ابن عربی از شگفتی های روزگار است به طوری که برخی معتقدند در تاریخ عرفانی اسلامی کسی در گستردگی اطلاعات و فراوانی استادان و تولید آثار عرفانی به پای وی نمی رسد. به طوری که برخی، تعداد نوشته های ایشان را ۸۴۸ عنوان کتاب و رساله بر شمرده اند (علامه فلسفی، ۱۳۹۹، ص. ۵-۷). در میان آثار ابن عربی دو اثر بیش از بقیه در ادبیات اثرگذار بوده است؛ فصوص الحکم و الفتوحات المکیة.

نظریه انسان کامل و مقدمات آن در چند اثر ابن عربی تبیین شده است که شاخص ترین آن ها کتاب فصوص الحکم و قسمت فص آدمی است (جهانگیری، ۱۳۹۰، ص. ۳۲۶) که حسین نصر آن را اصل برگزیده تصوف نامیده است (نصر، ۱۳۸۴، ص. ۱۳۱-۱۳۲). ابن عربی، انسان کامل را به عنوان فصّ (نگین) انگشتر هستی معرفی کرده است. در آنجا که می گوید: «انسان کامل نگین انگشتر عالم آفرینش است که خدای تعالی او را خلیفه و جانشین خود در حفظ عالم قرار داده است و نظام آفرینش در پرتو وجود انسان کامل حفظ و نگهداری می شود» (ابن عربی، ۱۹۸۰، ص. ۶۱). البته گفته شده که مقصود از آدم در این کتاب، آدم ابوالبشر نیست و این حقیقت انسان است که اهمیت دارد (عفیفی، ۱۳۸۰، ص. ۵۵).

اصطلاح انسان کامل در قرآن ذکر نشده اما ویژگی های عباد الرحمن را می توان منطبق بر این الگوی انسانی دانست؛ زیرا عبد بودن از اهمیت ویژه ای در درگاه خداوند برخوردار است. همچنین خصوصیات دیگری برای کمال انسان در قرآن ذکر شده است که به صورت پراکنده در سوره های مختلف قرآن وارد شده است و این اوصاف را می توان به دو دسته فردی و اجتماعی تقسیم کرد. ویژگی های فردی انسان کامل در قرآن عبارتند از: خلیفه الله بودن (بقره: ۳۰)، توکل بر خدا (زمر: ۳۸)، عبادت و شب زنده داری (فرقان: ۶۴)، آرامش و طمأنینه (فتح: ۴)، کرامت و عزت نفس (اسراء: ۷۰)، یقین کامل داشتن (حجر: ۹۹)، قلب سلیم (صافات: ۸۳ و ۸۴)، حکیم بودن (بقره: ۲۶۹ و آل عمران: ۱۶۴) و اخلاص (الصافات: ۱۵۹)

و ۱۶۰. همچنین، ویژگی‌های اجتماعی انسان کامل در قرآن به صورت تواضع و فروتنی (فرقان: ۶۳)، شرح صدر (زمر: ۲۲ و انعام: ۱۲۵)، ثبات شخصیت (حدید: ۲۳)، معاشرت نیکو با جاهلان (فرقان: ۶۳)، انتخاب نیکو و پرهیز از تقلید کورکورانه (زمر: ۱۸) و نوع دوستی (حشر: ۹) ذکر شده است.

جوهره انسان از دیدگاه فلاسفه عقل و از دیدگاه عرفا دل اوست. عرفا «من» را به دل تعبیر می‌کنند (مطهری، ۱۴۰۱، ص. ۲۲۰). انسان کامل عرفا، انسانی است که هنگام رسیدن به خداوند، مظهر کامل همه اسماء و صفات الهی می‌شود (همان، ص. ۲۲۹). ابن عربی از عناوین مختلفی برای انسان کامل استفاده کرده است مانند: الإنسان الحقیقی، الإنسان الأول و الإنسان الأرفع. علاوه بر این، برای انسان کامل ویژگی‌های متعددی نیز برشمرده است که برخی از آنها در قالب تمثیل و یا استعاره بیان شده است و اصطلاحاتی چون ستون آسمان، حامل سر الهی، روح عالم، شایسته مقام خلیفه الهی، مظهر جمعی اسماء الهی، علت خلقت، بر انسان کامل دلالت دارد. همچنین ابن عربی نسبت انسان کامل را به حق مانند نسبت مردمک چشم به خود چشم توصیف کرده و از سوی دیگر، نسبت او را به عالم مانند نسبت نگین به انگشتر می‌داند. علاوه بر این موارد، انسان کامل آینه جامع صفات الهی، نایب حق بر زمین، معلم فرشتگان در آسمان، علت بقای عالم و مظهر کامل حق است (سعادت، ۱۳۹۹، ص. ۱۷۹). در فصوص الحکم نسبت انسان کامل به عالم مانند نسبت خورشید به سایر اجرام آسمانی معرفی شده است (قیصری، ۱۳۹۰، ص. ۵۴۴).

در کلمات و نوشته‌های بزرگان اهل معرفت، مصداق حقیقی انسان کامل به صورت بسیار روشن، مشخص شده است. به عنوان مثال، عبدالکریم جیلی در باب ۶۰ از کتاب انسان کامل خود در این مورد آورده است:

این باب درباره انسان کامل، یعنی حضرت محمد ﷺ است و ایشان مصداق انسان کامل و سایر انبیاء و اولیاء از باب الحاق کامل به اکمل به او ملحق هستند. در نوشته‌های من نیز هرگاه لفظ انسان کامل به طور مطلق به کار رفته، مراد حضرت محمد ﷺ است؛ زیرا در این نام گذاری اشاره‌ها و حقایقی نهفته است که اسناد آن به غیر آن حضرت روا نیست. انسان کامل در همه هستی یکی بیش نیست، لکن از جلوه‌های متعدد برخوردار است و در هر زمان از او با نام خاصی یاد می‌شود (جیلی: ۱۳۹۲، ص. ۳۹۲).

با بیان عارف بزرگ، جیلی، روشن می‌شود که انسان معصوم می‌تواند جلوه‌گاه انسان کامل باشد و بعد از رسول خاتم ﷺ تنها اهل بیت عصمت و طهارت ﷺ به این مقام راه یافته‌اند و هرگز کسی قابل مقایسه با آن ذوات مقدسه نیست؛ چنان که امیرالمؤمنین ﷺ در نهج البلاغه می‌فرماید: «لَا يُقَاسُ بِأَلِ مُحَمَّدٍ ﷺ مِنْ هَذِهِ الْأُمَّةِ أَحَدٌ وَلَا يُسَوَّى بِهِمْ مَنْ جَرَتْ نِعْمَتُهُمْ عَلَيْهِ أَبَدًا، هُمْ أَسَاسُ الدِّينِ وَعِمَادُ

الْيَقِينِ» (خطبه: ۲)؛ از این امت، کسی قابل قیاس به آل محمد ﷺ نیست؛ زیرا اهل بیت ﷺ، ولی نعمت و واسطه فیض معنوی برای امت هستند و کسی که از سفره آنها بهره برده و هدایت یافته با آنان برابر نخواهد بود. آنها اساس دین و ستون یقین هستند.

انسان کامل قطب و مرکز دایره وجود است. ایزوتسو (Toshihico Izutsu) در جمع‌بندی دیدگاه ابن عربی درباره انسان کامل به این نکته اشاره دارد که برای نظریه ابن عربی می‌توان دو سطح در نظر گرفت؛ سطح تکوینی و دیگری تشریحی که در اولی انسان کامل به عنوان یک نوع و در دومی به عنوان یک فرد مطرح می‌شود. (Izutsu, 1984: 218) از نظر ابن عربی سراسر هستی دایره‌ای است که از دو نیم دایره یا قوس تشکیل شده است. به عبارت دیگر، از دیدگاه عرفا، نظام هستی به دو بخش یا مرحله قوس نزول و قوس صعود قابل تقسیم است که قوس نزولی وجود، نتیجه تجلی یا ظهور هویت غیبی است. ابن عربی تجلی را اینگونه تعریف کرده است: «ما نکشف للقلوب من أنوار الغیوب» (ابن عربی، ۱۴۰۵، ص. ۱۳۲)؛ یعنی آنچه از انوار غیبی پس از ستر و کشف بر دل آشکار می‌شود. از منظر او تجلی به دو نوع اصلی طبقه‌بندی می‌شود؛ تجلی اول یا فیض اقدس (ذات) و تجلی دوم یا فیض مقدس (صفات و افعالی) (قیصری، ۱۳۹۰، ص. ۶۵ و ۱۸۰). اساس تجلی بر حدیث قدسی «كنت كنزاً مخفياً فأحببت أن أعرف فخلقت الخلق لكي أعرف» بنا شده است. همچنین می‌توان قوس نزول را در توضیح جمله «فإنه على صورته خلقه، بل هو عين حقيقته وهويته» دانست. قیصری صورت را به اسماء و صفات الهی تعبیر کرده است. به این معنا که خداوند انسان را در حالی که به تمام اسماء و صفات هویت و حقیقت الهی متصف است، خلق کرده است (قیصری، ۱۳۹۰، ص. ۷۹۰). علاوه بر تعریف تجلی، ابن عربی مصداق آن را نیز تبیین کرده است. به عقیده او، روح انسان مظهر تجلی خداوند است؛ زیرا ذات، صفات و افعال خالق خود را انعکاس می‌دهد و به او برای خلیفه الهی شایستگی می‌بخشد. ابن عربی در این باره می‌گوید: «خداوند متعال این مرتبه از کمال را به انسان کامل به عنوان تجلی و مظهر صورت الهی اعطا نموده است مگر برای آنکه جانشین حق باشد» (ابن عربی، ۱۴۰۵، ص. ۳۹۶).

پس از پایان یافتن قوس نزول و متحقق شدن عالم مادون، قوس صعودی وجود آغاز می‌شود. این قوس بر مبنای همت آدمی در راه کسب کمال بنا شده است و برخی اساس آن را حدیث «مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ» دانسته‌اند. در این قوس است که برخی انسان‌ها کامل و برخی ناکامل هستند. خلاصه آنکه حقیقت انسان کامل، در قوس نزول به اعتبار جنبه روحانی وی، کمال وجودی می‌یابد و در قوس صعودی به کمال معرفتی خود می‌رسد.

۳. قوس نزول در رمان جبل قاف

رمان جبل قاف توسط عبد الإله بن عرفة نویسنده مراکشی و از زبان ابن عربی که قهرمان داستان است، به نگارش درآمده است. رمان جبل قاف ۶۱ بخش دارد که هریک از آنها با توجه به تحولات زندگی ابن عربی نامگذاری شده است. در انتخاب عنوان رمان و نامگذاری قسمت‌های مختلف آن، حرف قاف حضور پررنگی دارد. عنوان رمان علاوه بر آنکه بر کوهی اسطوره‌ای دلالت دارد، نام یکی از سوره‌های قرآن نیز است. هانری کرین کوه قاف را اینگونه توصیف کرده است: «جبل قاف عالم ما را در میان گرفته و به تمامی از زمرد ساخته شده است طوری که از تابش آن رنگ لاجوردی گنبد آسمان حاصل می‌شود. او این کوه را سنگ اصلی و کلید سقف فلک و مادر همه کوه‌های گیتی نام نهاده و کوه البرز را مصداق آن دانسته است» (کرین، ۱۳۵۸، ص. ۱۲۶). علاوه بر این، نام کوه قاف در اسطوره‌های عربی نیز ذکر شده است. «هُوَ فِي عُرْفِ الْعَرَبِ الْأَقْدَمِينَ، جَبَلٌ يُحِيطُ بِالْأَرْضِ الَّتِي تَصَوَّرَهَا مُدَوَّرَةً كَالْقُرْصِ وَمُسَطَّحَةً» (عبودی، ۱۴۱۱: ذیل قاف)؛ بنا به عقاید عرب‌های اولیه، کوهی است که زمین را احاطه کرده و شما آن را گرد مانند قرص و صاف تصور می‌کنید. برخی معتقدند ارتباط سوره قاف و کوه قاف براساس یک تحریف تاریخی صورت گرفته است و اسطوره قاف از طریق منابع تاریخی و منابع تفسیری به عرفان وارد شده است. کتاب‌هایی چون تاریخ طبری، بلعمی، معجم البلدان و نزهة القلوب از منابع تاریخی شاخص در این انتقال هستند و از میان منابع تفسیری می‌توان به الإلتقان، تفسیر القمی، التبیان، السمرقندی، جامع البیان، السمعانی، معالم التنزیل و تفسیر المأثور اشاره کرد (شعبانزاده و علی پور، ۱۳۹۵، ص. ۸۵) که از تفسیر عرفانی و ذوقی آیاتی مانند آیات سوره‌های رعد: ۲، شوری: ۲، ق: ۱ و بروج ۲۱ و ۲۲ به این ارتباط رسیده‌اند (همان، ص. ۷۸).

عرفا نیز برای این کوه تأویلاتی ذکر کرده‌اند. به عنوان مثال ابوالقاسم قشیری در تفسیر خود حرف قاف را حرف اول نام‌های خداوند همچون قوی، قادر، غدیر و غریب می‌داند (القشیری، بی تا، ج. ۳، ص. ۴۴۷) و در تفسیر دیگر نیز قاف، خطاب به انسان کامل گرفته شده است (عباسی، ۱۳۹۴، ص. ۱۳) و ابن عربی نیز قاف را اشاره به قلب محمدی ﷺ و عرش الهی می‌داند که بر همه چیز احاطه دارد (ابن عربی، ۱۴۲۲، ج. ۲، ص. ۲۷۲). با توجه به پیشینه‌ها و اقوال مختلفی که درباره این کوه وجود دارد، فرض این مسئله که نویسنده رمان جبل قاف، از قابلیت این نماد در جهت خلق فضای عرفانی و صوفیانه در داستان بهره برده، دور از ذهن نیست.

به نظر می‌رسد این رمان بر اساس مفاهیم موجود در کتاب فصوص الحکم نوشته شده باشد. فصوص الحکم از معدود کتب صوفیه است که مورد اقبال بسیاری از عرفا واقع شده و شرح‌ها و تفاسیر متعددی بر آن نگاشته شده است. بعضی از این شرح‌ها عبارتند از شرح صدرالدین قونوی، مؤید الدین

جندی، عبدالرزاق کاشانی، داوود قیصری، عبدالرحمان جامی، عبدالغنی نابلسی، رکن الدین شیرازی و تلمسانی. این کتاب در ۲۷ قسمت تنظیم شده که هر قسمت یک فص نامیده می‌شود و به نام یکی از پیامبران است. نیکلسون هر یک از این فص‌ها را نماینده صفت ویژه الهی می‌داند که جز در انسان کامل ظاهر نمی‌شود (نیکلسون، ۱۳۷۴، ص. ۱۲۰). این کتاب که خلاصه فلسفه وحدت وجود است (زرین کوب، ۱۳۸۲، ص. ۱۱۶)، نظریه انسان کامل را نیز مطرح می‌سازد.

حوادث رمان از منظر زمانی از رمضان سال ۵۶۰ هجری قمری و اندکی قبل از تولد ابن عربی از زنی پارسا و پاکدامن به نام نور، در شهر مرسیه آغاز می‌گردد و نویسنده اوضاع نابسامان شهر مرسیه اندلس را در زمان فرمانروایی امیر ابن مردنیش به تصویر می‌کشد. ابن عربی در این شرایط بحرانی متولد می‌شود. اما خیلی زود و پس از اتمام حکومت ابن مردنیش به اشبیلیه مهاجرت کرده و مدتی را در آنجا سپری می‌کند. ابن عربی در اشبیلیه فراز و فرودهای زیادی را تجربه می‌کند. او به تحصیل علوم قرآن، فقه و حدیث، اصول و توحید، تفسیر و نحو عربی پرداخته و در زمانی کوتاه قرآن را حفظ می‌کند. سپس در حالیکه نوجوانی بیش نبود، با ابن رشد که از دوستان پدرش بود ملاقات می‌کند. پس از فوت پدر و مادرش، اشتیاق عجیبی در دل ابن عربی برای سفر به مشرق زمین به ویژه مکه و انجام فریضه حج بوجود می‌آید، و این امر، تأثیر شگرفی در دل و جان او برجای می‌گذارد، و به نقطه آغازین سفرهای ابن عربی و دیدار با بزرگان، عرفا و دانشمندان تبدیل می‌شود. حوادث رمان در نهایت با فوت ابن عربی در سال ۶۳۸ قمری و خاکسپاری او در دامنه کوه قاسیون در شمال دمشق به پایان می‌رسد.

۱-۳. استعاره مفهومی

مباحث هستی‌شناسی در عرفان بر اساس مفهوم تجلی و ظهور مطرح می‌شود. بر اساس این مفهوم، خداوند خود را از طریق ظاهر ساختن اسماء و صفات نمایان می‌کند (چیتیک، ۱۳۸۴، ص. ۱۱۶). موضوع اسماء و صفات الهی در عرفان ابن عربی اهمیت ویژه‌ای دارد. او در کتاب‌های خود مانند باب ۵۵۸ از الفتوحات المکیه و در رساله‌های خود مانند انشاء الدوائر در این مورد سخن گفته است (جهانگیری، ۱۳۹۰، ص. ۳۲۷). تبیین این تجلی به پیروی از متون دینی و با استفاده از تکنیک‌های زبانی مانند تشبیه و تمثیل و استعاره صورت می‌گیرد. در این میان استعاره مفهومی یکی از بهترین امکاناتی است که زبان در اختیار مفاهیم انتزاعی عرفان و تصوف قرار داده است. چنانچه کتاب هستی‌متشکل از کلمات و آیات وجودی خداوند فرض شود، خلق فضای کتابخانه در رمان جبل قاف بهترین تمهید جهت فضاسازی ظهور اسماء الهی و تشریح مراحل خلقت انسان کامل خواهد بود.

یکی از تکنیک‌های نویسندگان برای تفهیم آموزه‌های عرفانی، استفاده از استعاره‌های مفهومی در داستان است. بنعرفه نیز برای ملموس کردن مفهوم انتزاعی عرش و مراحل خلقت از این امکان زبان‌شناختی بهره برده است. زبان‌شناسان دیدگاه‌های متفاوتی درباره استعاره دارند که دیدگاه بلاغی، معنا شناختی و هرمنوتیکی از مهم‌ترین آنها به حساب می‌آید. از زمان ارسطو تحلیل ماهیت استعاره اهمیت خاصی داشته است. او که نگاه بلاغی به استعاره داشته، استعاره را هنر اقناع زبانی می‌داند که با جایگزینی واژه‌ها صورت می‌گیرد. بنابراین نظریه او نوعی جایگزینی است و در آن زبان دو صورت مختلف دارد. یکی صورت تحت الفظی که صورت اصلی زبان است و دوم صورت استعاری که صورت ثانوی و تحریف شده آن است. ارسطو قدرت استدلال استعاری را در این می‌دید که به گوینده امکان می‌دهد مفاهیم انتزاعی را برای مخاطب خود روشن کند. اما امروزه دانشمندان علوم زبانی دریافته‌اند که استعاره نقش تعیین کننده‌ای در ارتباطات روزمره داشته و منشأ بسیاری از رفتارهای نمادین است (آسابرگر، ۱۳۹۸، ص. ۵۶). استعاره به دلیل توانایی زیادی که در برانگیختن احساسات انسان دارد، در تحقق هدف اصلی گوینده برای اقناع شنونده بسیار مؤثر است (چارتریس بلک، ۱۳۹۸، ص. ۲۰). در این راستا، لیکاف و جانسون (Lakoff & Johnson) برای نخستین بار تحلیل شناختی از استعاره را ارائه دادند که نظریه مفهومی استعاره (Conceptual Metaphor Theory) نام گرفت (قائم‌نیا، ۱۴۰۱، ص. ۴۶-۴۸). در این نظریه مانند دیدگاه سنتی، همچنان حوزه مبدأ و مقصد حضور دارند. «حوزه مبدأ قلمرو معنای تحت الفظی و حوزه مقصد قلمرو مفهوم سازی استعاری است و ارتباط این دو قلمرو اینگونه تبیین می‌شود که حوزه مقصد همان حوزه مبدأ است و استعاره نوعی شباهت میان دو قلمرو را پدید می‌آورد» (قائم‌نیا، ۱۳۹۹، ص. ۱۵۸).

همانطور که اشاره شد، نظریه انسان کامل در دو قوس نزول و صعود قابل تبیین است و رمان جبل قاف قوس نزولی این نظریه را مورد توجه قرار داده است. این رمان با استفاده از قابلیت بالفعلی که مجموعه‌ای از واژگان مانند کلمه، اسم، دوات، قلم، لوح در خود دارند، استعاره مفهومی «عرش خداوند کتابخانه است» را برای بیان فرآیند آفرینش هستی و انسان کامل خلق کرده است. این کاربرد تمثیلی در آثار ابن عربی نیز یافت می‌شود. او نیز برای تبیین مراحل خلقت، از آمیزش معنوی لوح و قلم و پیدایش کلمات برای تبیین مراحل خلقت استفاده کرده است که در این تشبیه، کلمات مانند جسم موجودات و معانی به منزله ارواح و نفوس موجودات هستند (زمانی، ۱۳۹۱، ص. ۱۲۰).

ابن عربی در کتاب الفتوحات المکیة، نور محمدی ﷺ یا حقیقت محمدیه را واسطه رسیدن فیض الهی به کائنات معرفی کرده است و با اشاره به آیه «نون والقلم وما یسطرون»، اراده الهی را به قلم، قدرت را به

دست، علم را به مرکب و ظهور و تفصیل حقایق را به لوح محفوظ تشبیه کرده است (ابن عربی، ۱۴۰۵، ص. ۳). این معنا در کتاب التدریبات الإلهیة نیز ذکر شده است (ابن عربی، ۱۳۳۱، ص. ۱۸۰). به عبارت دیگر، ابن عربی در این کتاب، حق تعالی را در مقام نویسنده‌ای که با دست قدرت و قلم اراده، دوات علم را بر لوح عالم قرار می‌دهد، تصور کرده است (همان، ص. ۱۸۰). البته در این تمثیل لوح معادل کتاب نیز به کار رفته است و اساس آن از آیات قرآنی اقتباس شده است (طور: ۲ و مطفین: ۹). البته ذکر این نکته لازم به نظر می‌رسد که آنچه در ادبیات امروز تحت عنوان استعاره مفهومی وجود دارد با رمز و تمثیل در زبان عرفا فرق بسیار دارد. رمز و سمبول در بیان ابن عربی و دیگر عرفا منشأ الهی دارد و از عالم خیال منفصل نشأت می‌گیرد. اما استعاره به عنوان صورخیال ادبی از عالم خیال متصل ناشی شده است.

در رمان جبل قاف، در بخش خزانه القاف، ابن عربی به همراه خادم خود - بدر - به کتابخانه شخصی و سری پادشاه می‌رود. کتابخانه‌ای که افراد معدودی اجازه ورود به آن را دارند. «البابُ السَّریُّ لا یَدْخُلُ منه إلا السُّلطان و بعضُ خاصَّة الخَاصَّة» (بنعرفه، ۲۰۰۲، ص. ۱۰۹)؛ درب سری که به جز سلطان و افراد خیلی خاص، کسی به آن وارد نمی‌شود. این کتابخانه که به شکل حرف قاف طراحی شده است، با معماری منحصر به فرد خود، فضایی عرفانی را برای بازنمایی عرش الهی فراهم می‌کند. دیوارهای مزین به اسماء الهی و آیات قرآن، همگی نشانه نمادین بودن این مکان است. نحوه ورود به این کتابخانه علاوه بر آنکه تداعی کننده حالت سجده فرشتگان بر حضرت آدم علیه السلام است، شرط خضوع و خشوع عارف برای دریافت حقایق هستی را نیز یادآور می‌شود. «عَلَى الْمَرءِ أَنْ یَنْحَنی حَتَّى یُقَارِبَ السُّجُودَ لِكی یَدْخُلَ» (همان، ص. ۱۱۰)؛ انسان باید خم شود تا نزدیک حالت سجود تا بتواند داخل شود. بنای این کتابخانه براساس نظام اعداد نمادین در عرفان طراحی شده است. به طوری که ابن عربی به عنوان قهرمان داستان، با بیان رموز مربوط به اعداد و آیات به کار رفته در ساخت این بنا، علاوه بر تبیین آموزه های عرفانی، بر مقام انسان کامل در نزد خداوند تأکید دارد. «وَصَلْنَا إِلَى عُرْفَةِ كَبِيرَةٍ مُسْتَدِيرَةٍ كَتَبَ عَلَي جُدْرَانِهَا خَمْسَ آيَاتٍ وَوَضَعَ عَلَي رَأْسِ كُلِّ آيَةٍ وَخَتَمَهَا إِسْمَانٌ مِنَ الْأَسْمَاءِ الْحُسْنَى مِفْتَاحُهَا قَاف وَهِيَ: قَوِي، قَادِر، قَدِير، قَانِل، قَرِيب، قُدُوس، قَيُوم، قَهَار، قَابِضُ وَقَاهِر» (بنعرفه، ۲۰۰۲، ص. ۱۱۰)؛ به اتاقی بزرگ و مدوری رسیدیم که بر دیوارهای آن پنج آیه نوشته شده بود و در ابتدای هر آیه و در پایان آن دو نام از اسماء الحسنی که اول آن با قاف است، بود. مانند قوی، قادر، قدیر، قائل، قریب، قدوس، قیوم، قهار، قابض و قاهر. از سوی دیگر، نویسنده با به تصویر کشیدن ملاقات ابن عربی و خضر علیه السلام در کتابخانه، موفقیت محی الدین در رسیدن به مقام قطبیت را به شکل نمادین بیان می‌کند. به عبارت دیگر، رابطه ابن

عربی با خضر علیه السلام که در فرهنگ اسلامی نماد قطب صوفی است، ملاقات‌های متعدد با او و خرقة گرفتن از دست ایشان علامت کمال معرفت و پیشرفت حرکت عرفانی ابن عربی دارد (ابوزید، ۱۳۹۰، ص. ۶۹). خضر علیه السلام در میان عارفان و اهل تصوف جایگاه ممتازی دارد و مظهر انسان کامل است. البته، نسفی علاوه بر خضر علیه السلام نام‌های متعدد دیگری که همگی اسماء پیامبران هستند را مظهر تجلی انسان کامل می‌داند از جمله عیسی علیه السلام و سلیمان علیه السلام (نسفی، ۱۳۸۶، ص. ۷۵).

«کلمه»، از دیگر مفاهیم مرتبط با استعاره کتابخانه است که در تعریف انسان به کار رفته است. «انسان کلمه فاصله و جامعه است» (قیصری، ۱۳۹۰، ص. ۲۵) که دو جنبه فاعلی و قابلی دارد. انسان کلمه فاصل است؛ زیرا در مرز میان خدا و عالم ایستاده است و جامع هست برای آنکه همه اسماء الهی را در بردارد (میرقاسمی مهرنو، ۱۳۹۲، ص. ۸۱). همچنین ابن عربی کلمات خدا را به کلمات انسانی همانند کرده و برای خدا نیز نفسی قائل است و آن را نفس الرحمن نام نهاده که با اعطای وجود به همه موجودات ارتباط دارد (عفیفی، ۱۳۸۰، ص. ۶۹). تعبیر انسان به کلمه، کتاب و کتابخانه را در ذهن مخاطب حاضر می‌کند. کتابخانه مکانی برای یافتن کتاب‌های مفید و اساسی است و در عرفان نیز «انسان کامل کتابی است جامع کتب تکوینی الهی و از حیث روح و عقل خویش، کتابی است عقلی که به ام‌الکتاب معروف است» (حلبی، ۱۳۸۳، ص. ۳۹۲). در داستان جبل قاف، ابن عربی برای حرکت در سیر نزولی آفرینش انسان، وارد کتابخانه ای که نماد عرش الهی است می‌شود و کمال وجودی خود را با یادگیری اسماء الهی موجود در کتابخانه دریافت می‌کند و در نهایت با ملاقات با خضر علیه السلام و دریافت خرقة از او، مظهري از انسان کامل می‌شود. بدیهی است که تخیل ادبی این امکان را برای نویسنده ایجاد کرده تا حوادث عرفانی داستان را به صورتی ملموس در اختیار مخاطبان قرار دهد.

۴. قوس صعود در رمان موت صغیر

با وجود آنکه موضوع اصلی در هر دو رمان جبل قاف و موت صغیر، پرداختن به سرگذشت ابن عربی است، این دو رمان از لحاظ چگونگی بیان نظرات شیخ اکبر به ویژه نظریه انسان کامل، متفاوت ظاهر شده‌اند. همانطور که پیشتر ذکر شد، در رمان جبل قاف تنها یک داستان اصلی وجود دارد که عناوین فصول آن ترکیبی از قاف با کلمات دیگر است و محتوای آن منطبق بر قوس نزول و برگرفته از مضامین فصوص الحکم است. در مقابل، رمان موت صغیر وجود دارد که عنوان آن از یکی از جملات ابن عربی که در رمان نیز ذکر شده، اقتباس شده است. آنجا که می‌گوید: «الحب موت صغیر» (علوان، ۲۰۱۶، ص. ۳۳۱)؛ عشق مرگ کوچک است. این رمان دو داستان موازی را مطرح کرده است. داستان اول بیانگر زندگی نامه ابن عربی است که از کتاب الفتوحات المکیة الهام گرفته شده در حالی که داستان دوم

سرگذشت دست به دست شدن زندگی نامه شیخ اکبر در طول زمان است» (علوان، ۱۳۹۸، ص. ۵۰۰). ابن عربی در داستان اول موجود در رمان در نقش قهرمان داستان ظاهر می‌شود و برای رسیدن به کمال انسانی خویش ۴ مرحله را طی می‌کند که این مراحل با سفر همراه است.

۱. دوران کودکی؛ تولد در مرسیه اندلس و رشد شخصیت علمی او در این شهر و سفر به اشبیلیه.

۲. دوران جوانی؛ سفر به غرب عالم اسلام به شهرهایی همچون بجایه و فاس.

۳. دوران میانسالی؛ سفر به شرق عالم اسلام یعنی مکه، بغداد، حلب، کرک، دمشق و حماه و قونیه و اقامتی چند ساله در مکه.

۴. دوران سالمندی؛ اقامت در دمشق تا هنگام مرگ (اسودی و ایزدی، ۱۴۰۰، ص. ۲).

۱.۴. سفر قهرمان

شخصیت یا قهرمان، یکی از عناصر داستان است که در قالب سفر علاوه بر پیشبرد پیرنگ داستان، به اهداف ایده‌آل خود دست می‌یابد. نظریاتی همچون سفر قهرمان در ادبیات به منظور بررسی تحولات شخصیت‌های داستانی در روند روایت شکل گرفته‌اند. بنابراین بررسی تحولات فکری قهرمان داستان‌های عرفانی، از امکاناتی است که ادبیات در اختیار پژوهشگران قرار داده تا بازنمایی زندگی شخصیت‌های حقیقی از جمله بزرگان عرفان میسر شود. رمان موت صغیر نیز از داستان‌هایی است که به سیر تکاملی زندگی ابن عربی می‌پردازد. زندگی محی الدین عربی با سفر و سیر و سلوک آمیخته است. او معتقد است که «السَّفَرُ قَنْطَرَةٌ إِلَى ذَوَاتِنَا» (علوان، ۲۰۱۶، ص. ۲۹۵)؛ سفر پلی به سوی ذات‌های ما است. بنابراین او به هدف یافتن او تاد^۱ چهارگانه خویش راهی سفرهای متعدد می‌شود. اولین سفر محی الدین از مرسیه به اشبیلیه است که برای دور بودن از نزاع بین المرابطون و الموحدون بر سر حکومت صورت گرفت. او در اشبیلیه قرآن و حدیث را از ابوبکر خلف می‌آموزد و رساله کشیری^۲ را نزد او حفظ می‌کند. همچنین به واسطه شغلی که پدرش در دستگاه حکومت دارد، در دربار مشغول به کار می‌شود. حضور او در دربار، زمینه‌ساز ملاقات با اشخاص مشهور همچون ابن رشد و سبیتی است؛ و ابن عربی از این دیدارها به مناسبات بین بزرگان جریانهای فکری آن دوره یعنی فقها، فلاسفه و متصوفه پی می‌برد. در همین دوران است که با مریم بنت عبدون ازدواج می‌کند و صاحب فرزندی به نام زینب می‌شود. محی الدین همواره برای یافتن او تاد خود به سفر کردن به سرزمین‌های مختلف می‌پردازد؛ و سعی می‌کند که همواره قلب خود را پاک نگه دارد تا او تادش او را دریابند. در جریان همین ریاضت‌ها است که موفق به دیدار وتد اول خود یوسف الکومی می‌شود. یوسف الکومی او را به پیدا کردن وتد دوم

تشویق می‌کند؛ اما یافتن وتد دوم برای ابن عربی کار چندان راحتی نیست و در این راه رنج‌های فراوان متحمل می‌شود. محی‌الدین چندین بار به آفریقا سفر می‌کند و سرانجام متوجه می‌شود که وتد دوم او فوت کرده و دوست دوران کودکی اش -خیاط- جانشین وتد دومش شده است. این بار ابن عربی برای یافتن گمشده‌اش به مکه می‌رود و در آنجا با دختر شیخ زاهر اصفهانی آشنا شده و عاشق و دل‌باخته او می‌شود. در داستان موت صغیر به صراحت به این موضوع اشاره شده است: «أحبك جداً يا نظام.. حباً يصحبنى أينما سرتُ ويوقظني كلما نمت. هو ظلِّي في النهار وفراشي في الليل» (علوان، ۲۰۱۶، ص. ۳۲۰)؛ نظام تو را دوست دارم. عشقی که هر کجا می‌روم همراهی ام می‌کند و هرگاه می‌خواهم هشیارم می‌کند. او در روز سایه ام و در شب محل آرامش است. یا جایی دیگر آورده است: «إنيك نظام قرّة العين بنتُ المحدث ابن شجاع زاهر بن اصفهانی. وُلدت و عاشت في قلبِ محیی الدین بن عربی ولا تموتُ فيه قط» (همان، ص. ۳۳۵)؛ تو نظام هستی. نورچشم و دختر محدث شیخ زاهر اصفهانی که در قلب محی‌الدین متولد شد و زیست و هرگز در آن نمی‌میرد.

محی‌الدین در همین دوران شاهد اتفاقات ناگواری در زندگی شخصی و خانوادگی خود است. دخترش زینب در اثر بیماری از دنیا می‌رود و همسرش مریم نیز او را ترک می‌کند و بعد از مدتی خبر فوت مریم را می‌شنود. از سوی دیگر عشق به نظام دختر شیخ زاهر اصفهانی به ازدواج ختم نمی‌شود. با این وجود، اقامت او در مکه به خلق کتابی به نام الفتوحات المکیة می‌انجامد. همچنین شیخ اکبر ترجمان الاشواق را در وصف نظام می‌سراید که انتشار این کتاب اثر نامطلوبی بر وجهه و جایگاه شیخ و دخترش می‌گذارد و آنها را وادار به مهاجرت از مکه می‌کند. ابن عربی که دیگر دلیلی برای اقامت در مکه پیدا نمی‌کند، راهی سفرهای پی در پی می‌شود تا شاید وتد سوم خود را پیدا کند. زمانی که او و همراهانش به بغداد می‌روند، متوجه حضور خانواده شیخ زاهر در آنجا می‌شود؛ اما فرصت ملاقات دوباره با شیخ را پیدا نمی‌کند زیرا که او از دنیا رفته است؛ در عوض برای او امکان دیدار دوباره با نظام که در نوانخانه زنان پارسا اقامت داشت، مهیا می‌شود. دیدار دوباره با نظام منشأ تأثیر عمیقی در اوست چرا که نظام علت بی‌مهری و پاسخ منفی خود به خواستگاری ابن عربی را توضیح می‌دهد. «لِمَ تَرَفُضِينَ الزَّوْجَ مِنِّي؟... لِأَنِّي وَتَدُكَ الثَّالِثُ.. و الاوتادُ يَتَزَوَّجُونَ الْأَرْضَ يَا حَبِيبِي» (علوان، ۲۰۱۶، ص. ۴۲۹)؛ چرا درخواست ازدواج مرا نمی‌پذیری؟... برای آنکه من وتد سوم تو هستم و اوتاد با زمین پیوند برقرار می‌کنند عزیزم.

در حقیقت نظام نمی‌توانسته با ابن عربی ازدواج کند؛ زیرا نظام وتد سوم شیخ اکبر و مأمور هدایت او به سوی وتد چهارم بوده است. ابن عربی که در این ملاقات پاسخ پرسش‌های بی‌جوابش را دریافت

کرده، برای پیدا کردن آخرین وتدش راهی ملطیه می شود و بالاخره در بازار این شهر موفق به دیدار وتد چهارم خود می شود. وتد چهارم او کسی نیست جز شمس تبریزی که در لباس درویشان به فالگیری در بازار شهر مشغول است. مکالمه بین آنها کوتاه و حاوی مضامین حکیمانه است و بر اهمیت عشق تاکید دارد. شیخ اکبر که اینک او تاد چهارگانه اش را یافته، به قطب^۳ صوفیه تبدیل می شود و در دمشق اقامت می کند و تا اواخر عمر در این شهر به تدریس در خانقاه می پردازد اما تألیفات متعدد او از جمله فصوص الحکم خشم فقها را برمی انگیزد به گونه ای که حکومت مستمری او را قطع کرده و این امر مشکلات مادی فراوانی را برای شیخ اکبر پدید می آورد. به همین دلیل است که خانقاه را ترک کرده و تا آخر عمر به باغبانی می پردازد.

به نظر می رسد پیرنگ حوادث این رمان برآموزه قوس صعود انسان کامل منطبق باشد. در این داستان، ابن عربی به مثابه انسانی که راه تکامل را طی می کند، ظاهر شده است. او پس از طی سفرهای متعدد و گذراندن آزمون های مختلف به مقام قطبیت نائل می شود و این امر، به نوعی بر مقام انسان کامل اشاره دارد.

یکی از مسائلی که رمان موت صغیر به آن پرداخته، عشق است. ابن عربی عشق را راز الهی می داند و می گوید: «الحب سرُّ إلهی» (علوان، ۲۰۱۶، ص. ۳۱۰). این عشق در داستان موت صغیر در قالب عشق ابن عربی به نظام تجلی یافته است که نمایانگر جایگاه زن در نظام فکری - عرفانی ابن عربی است. او معتقد است که «إِنَّ فِي الْمَرْأَةِ بَكْتُمِلُ ظُهُورَ الْحَقِيقَةِ» (همان، ص. ۱۶۲)؛ همانا در وجود زن ظهور حقیقت کامل می شود. دیدگاه ابن عربی به زن در قوس صعود و نزول متأثر از این کلام پیامبر ﷺ است که فرمود: «از دنیا آنچه نزد من محبوب است، نماز و عطر و زن است». استدلال ابن عربی درباره جایگاه زن از این حدیث نبوی، به تناسب میان محب و محبوب باز می گردد. به عبارت دیگر از آنجا که پیامبر ﷺ جایگاه رفیعی دارد، بنابراین زن نیز می باید از مقام بالایی در خلقت برخوردار باشد تا با علاقه آن حضرت تناسب داشته باشد. همچنین پیامبر ﷺ به دلیل کامل بودن به دنبال شهود کامل ترحق است و چون زنان از لحاظ وجودی و تجلی وجودی در قوس نزول، جامع میان صفات فاعلی و قابلی هستند و در تجلی سلوکی نیز در قوس صعود به دلیل لطافت روحی سرعت انتقال بالاتری به عوالم لطیف دارند، مورد محبت مظهر انسان کامل قرار گرفته اند (شریف، ۱۳۹۴، ص. ۱۲۷).

محمی الدین از حضور دو زن در کودکی خود نام می برد. اولی مادرش -نور- که کنیز است و با به دنیا آوردن او، آزادی خود را به دست می آورد و دیگری دایه اش -فاطمه بنت مثنی- که در حقیقت حامی او

به شمار می‌رود. ابن عربی خدمت به فاطمه را مایه مباهات خود می‌داند و می‌گوید: «وَحَدَمْتُ أَنَا بِنَفْسِي إِمْرَأَةً مِّنَ الْمُحَبَّاتِ الْعَارِفَاتِ بِإِشْبِيلِيَّةٍ يُقَالُ لَهَا فَاطِمَةُ بِنْتُ الْمَثْنَى الْقُرْطَبِيِّ» (ابن عربی، ۱۴۰۵، ج ۲، ص ۳۴۷)؛ خودم به زنی عارف و واصل در اشبیلیه خدمت کردم که به او فاطمه بنت مثنی قرطبه ای گفته می‌شود. اگر چه فاطمه بنت مثنی در بخشی از زندگی ابن عربی نقش مهمی به عنوان راهنما داشته است، اما رمان تأثیر نظام دختر شیخ زاهر اصفهانی را در تکامل شخصیتی ابن عربی برجسته تر ساخته است. نظام مصداق زن اثیری برای ابن عربی و نوعی تأیید خلاق است که وجودش با خلق آثاری چون ترجمان الأشواق و ذخائر الأعلاق فی شرح ترجمان الأشواق مرتبط است. بنابراین داستان موت صغیر با تصویری که از نظام در مقام تأیید خلاق مجسم می‌کند، این آموزه عرفانی را در چارچوب فکری ابن عربی به شکل ملموس ارائه می‌کند.

۵. نتایج

هر دو رمان جبل قاف و موت صغیر به بازنمایی زندگی ابن عربی پرداخته اند. اما تفاوتی که در این داستان‌ها مشاهده می‌شود در نوع نگرش نویسنده به نظریه انسان کامل است. از آنجا که نظریه انسان کامل در دو قوس نزولی و صعودی قابل بررسی است، هر یک از دو رمان مذکور به یک قسمت از این نظریه توجه داشته‌اند. به این شکل که رمان جبل قاف، قوس نزولی آفرینش و رمان موت صغیر، قوس صعودی و تکاملی انسان را مدنظر داشته است. در واقع، این دو رمان مکمل یکدیگر محسوب می‌شوند و در کنار هم به گونه‌ای عمل می‌کنند که بازنمایی نظام دایره وار تکامل انسان در نظریه انسان کامل میسر شود.

نویسندگان هر دو رمان، ابن عربی را به عنوان قهرمان داستان معرفی کرده‌اند. قهرمانی که در نقش انسان کامل ظاهر می‌شود تا مراحل این نظریه را با تطبیق بر زندگی خود تبیین کند.

هر دو رمان از تکنیک‌های زبانی و ادبی مانند استعاره مفهومی و سفر قهرمان برای مطرح کردن موضوعات عرفانی بهره برده‌اند. رمان جبل قاف با کمک استعاره مفهومی «عرش خداوند کتابخانه است»، توانسته مفاهیم مربوط به خلقت موجودات و انسان را با اصطلاحاتی چون کلمه، دوات، قلم و لوح نگاشت کند. در مقابل، رمان موت صغیر با تأکید بر پیرنگ سفر توانسته است ابن عربی را به عنوان قهرمانی موفق در رسیدن به تکامل خود بازنمایی کند. لازم به ذکر است ویژگی تأیید خلاق در وجود نظام دختر شیخ زاهر اصفهانی بروز کرده و موجبات عملکرد صحیح ابن عربی را در خودیابی فراهم ساخته است. به طور کلی می‌توان ادبیات و رمان معاصر را به عنوان محملی برای بیان و کاربرد نظریات عرفانی قدیم از جمله انسان کامل، به کار گرفت.

پی نوشت

۱. وتد وصفی است که بر طبقه مخصوص متصوفین اطلاق می شود. اوتاد چهار نفر هستند و در چهار جهت جغرافیایی عالم یافت می شوند و بنابر اعتقاد صوفیه خداوند به واسطه ایشان این نواحی را محافظت می کند (الکاشانی، ۱۴۱۳، ص. ۵۸).
۲. رساله قشیریه نوشته زین الاسلام استاد ابوالقاسم عبدالکریم بن هوازن القشیری یکی از منابع و اسناد مهم و معتبر تصوف است که از یک مقدمه و دو فصل و ۵۴ باب تشکیل شده است. این کتاب به اعتقادات صوفیه می پردازد و در قسمت ابواب، شرح حال مشایخ اهل طریقت ذکر شده است (القشیری، ۱۳۹۱، ص. ۱۰).
۳. مراد از قطب شخصی است که در همه حال مورد توجه خداوند متعال است و قطبیت کبری همان مقام قطب الاقطاب است که بر باطن نبوت و حضرت محمد ﷺ اشاره دارد و این مرتبه جز بر وارثان او منطبق نمی شود (الکاشانی، ۱۴۱۳، ص. ۱۶۲).

منابع

- قرآن کریم.
نهج البلاغه.
- ابوزید، نصر حامد (۱۳۹۰)، چنین گفت ابن عربی، ترجمه: احسان موسوی خلخالی، تهران: نیلوفر.
- ابن عربی، محی الدین (۱۴۰۵ ق)، الفتوحات المکیة، تحقیق: عثمان یحیی، ج ۲، بیروت: دارصادر.
- ابن عربی، محی الدین (۱۳۳۱ ق)، التذیبات الالهیة، هلند: لیدن.
- ابن عربی، محی الدین (۱۴۲۲ ق)، تفسیر ابن عربی، بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- ابن عربی، محی الدین (۱۹۸۰)، فصوص الحکم، تعلیقات: ابوالعلاء عفیفی، ج ۲، بیروت: دارالکتب العربی.
- آسابرگر، آرتور (۱۳۹۸)، تحلیل گفتمان کاربردی، ترجمه: حسین پاینده، ج ۲، تهران: مروارید.
- اسودی، علی، ایزدی، زهرا (۱۴۰۰)، «بررسی کهن الگوی حاکم در رمان موت صغیر بر اساس نظریه پیرسون کی مار»، ادب عربی، ۱۳ (۴)، ۱-۱۵.
- <https://doi.org/10.22059/jalit.2021.316086.612338>
- باوان پوری، مسعود، غیبی، عبدالأحد، حاجی زاده، مهین، پروینی، خلیل (۲۰۲۰)، «الاتصال غیراللفظی فی روایة موت صغیر لمحمد حسن علوان دراسة سیمولوجیة»، بحوث فی اللغة العربیة، ۱۲ (۲۳)، ۱۰۹-۱۲۴.
- [10.22108/ral.2020.119579.1234](https://doi.org/10.22108/ral.2020.119579.1234)
- بنعرفة، عبد الإله (۲۰۰۲)، جبل قاف، مغرب: مطبعة عکراش.
- حلبی، علی اصغر (۱۳۸۳)، جلوه های عرفان چهره های عارفان، تهران: قطره.
- جهانگیری، محسن (۱۳۹۰)، محی الدین ابن عربی چهره برجسته عرفان اسلامی، تهران: دانشگاه تهران.
- جیلی، عبدالکریم (۱۳۹۲)، الإنسان الكامل فی معرفة الأواخر و الأوائل، ترجمه: علی حسینی آملی، قم: آیت اشراق.
- چارتریس بلک، جانانان (۱۳۹۸)، تحلیل انتقادی استعاره، ترجمه: یکتا پناه پور، قم: لوگوس.
- چیتیک، ویلیام سی (۱۳۹۴)، ابن عربی وارث انبیاء، مترجم: قاسم کوهدار، تهران: نامک.
- چیتیک، ویلیام سی (۱۳۸۴)، عوالم خیال، ترجمه: قاسم کاکایی، تهران: هرمس.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۲)، ارزش میراث صوفیه، تهران: موسسه انتشارات امیرکبیر.
- زمانی، مهدی (۱۳۹۱)، «جایگاه لوح و قلم در جهان شناسی عرفانی ابن عربی و عطار نیشابوری»، پژوهش زبان و ادبیات فارسی، ۱۰ (۲۵)، ۱۳۱-۱۱۳.
- <https://literature.ihss.ac.ir/fa/Article/9985>
- ستاری، جلال (۱۳۷۴)، عشق صوفیانه، تهران: مرکز.
- سعادت، سیامک (۱۳۹۹)، «انسان کامل در ادبیات عرفانی عربی و فارسی تا عصرحافظ»، عرفانیت در ادب فارسی، ۱۱ (۴۳)، ۶۸-۹۰.
- <http://erfaniyat.iauh.ac.ir/article-1-539-fa.html>
- شریف، زهرا (۱۳۹۴)، «جایگاه زن در قوس نزول و قوس صعود از دیدگاه ابن عربی»، مطالعات اسلامی زنان و خانواده، ۲ (۱)، ۱۱۵-۱۲۹.
- https://pubs.jz.ac.ir/article_82564.html

شعبانزاده، مریم، علی پور، اسماعیل (۱۳۹۵)، «از اسطوره تا عرفان بررسی تطور کارکردهای معنایی قاف»، پژوهش‌های ادب عرفانی، ۱۰ (۱)، ۷۷-۱۰۰.

10.22108/jpll.2016.20883

الکاشانی، عبدالرزاق (۱۴۱۳ق)، اصطلاحات الصوفیة، تحقیق: عبدالعال شاهین، القاهرة: دارالمنار. -کربن، هانری (۱۳۵۸)، ارض ملکوت و کالبد انسان در روز رستاخیز از ایران مزدایی تا ایران شیعی، ترجمه: سید ضیاء الدین دهشیری، تهران: مرکز ایرانی مطالعه فرهنگها.

عباسی، فرزاد (۱۳۹۴)، «بررسی تفاسیر آیه قاف از منظر عرفانی روایی و اسطوره‌گرایی»، مطالعات قرآنی، ۶ (۲۳)، ۲۲-۹. <https://sanad.iau.ir/Journal/qsf/Article/853460?culture=fa>

عبودی، هنری (۱۴۱۱)، معجم الحضارات السامیة، الطبعة الثانية، طرابلس: جروس برس. عقیفی، ابوالعلاء (۱۳۸۰)، شرحی بر فصوص الحکم، ترجمه: حکمت نصرالله، تهران: الهام. علامه فلسفی، احمد (۱۳۹۹)، ابن عربی، تهران: فراوانشناسی. علوان، محمدحسن (۲۰۱۶)، موت صغیر، بیروت: دارالساقی. علوان، محمدحسن (۱۳۹۸)، گاه ناچیزی مرگ، ترجمه: امیرحسین اللهیاری، چ ۴، تهران: مولی. قائمی‌نیا، علیرضا (۱۴۰۱)، استعاره‌های مفهومی و فضاهای قرآنی، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

قائمی‌نیا، علیرضا (۱۳۹۹)، معنی‌شناسی ۲، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. القشیری، عبدالکریم (۱۳۹۱)، الرسالة القشیریة، ترجمه: ابوعلی حسن بن احمد عثمانی، تصحیح: مهدی محبتی، تهران: هرمس.

القشیری، عبدالکریم بن هوازن (بی تا)، لطایف الاشارات، مصر: الهيئة المصرية العامة للكتاب. قیصری، محمد داوود (۱۳۹۰)، شرح فصوص الحکم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی. مطهری، مرتضی (۱۴۰۱)، انسان کامل، تهران: صدرا. الموسوی، عباس فاضل عبد الله (۲۰۲۰)، «سیمیائیة العنوان فی الروایة العرفانیة: روایات عبد الإله بن عرفة أنموذجا» العمید، ۹ (۳)، ۱۳۹-۱۷۴.

<https://search.emarefa.net/detail/BIM-1263187>

میرقاسمی مهرنو، سحر (۱۳۹۲)، بررسی و مقایسه مفهوم خلقت در عرفان ابن عربی و آیین زرتشت، رساله کارشناسی ارشد، دانشگاه محقق اردبیلی.

نسفی، عزیزالدین بن محمد (۱۳۸۶)، مجموعه رسائل کتاب الإنسان الكامل، تصحیح: ماریژان هرله، مترجم: ضیاء الدین دهشیری، چ ۸، تهران: طوری.

نصر، حسین (۱۳۸۴)، سه حکیم مسلمان، چ ۳، تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی. نیکلسون، رینولد، آ (۱۳۷۴)، تصوف اسلامی و رابطه انسان و خدا، ترجمه: محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: سخن. Izutsu.T. (1984). Sufism and Taoism. Berkely: University of California Press.